

Максим ЗЛОКОВИЋ

ТОМО КРСТОВ ПОПОВИЋ — КЊИЖЕВНИК И ИСТОРИЧАР

(Поводом четрдесетпетогодишњице смрти)

Бока Которска, као ријетко који крај нашега Приморја, чува на читавој својој територији остатке људске цивилизације и културе из разних историјских епоха. Овуда се вијековима скитала легенда старих Јелина и Римљана, одзвањала пјесма јасне и елегантне ријечи са византијских споменика, озаривао нас сјај умилног лица са српске фреске и разлијегало се ехо пјесме млетачких оргуља и звона...¹

Књижевни рад на нашој књизи почиње појавом првих еми-сара словенског писма у нашим крајевима. Ту мисију код нас примише на себе бенедиктински манастири, који мало по мало, посташе расадници глагољског писма. Поред осталих, ту је миси-ју у данашњем херцеговском крају преузео, бенедиктински манастир Св. Петра у Бијелој (San Pietro di Campo),² чији се остаци и данас налазе у бијељском локалитету Раке.³

Са пуно права проф. Бранко Водник констатује и каже: „С југа допираше глагољизам преко старе Дукље, данашње Црне Горе и Херцеговине у Босну и Далмацију, гдје га већ у XI и XII стољењу почело потискивати ћирилско писмо“.⁴

Рад на ћирилској књизи у херцеговском крају датира, по свој прилици оснивањем савинског манастира тј. градњом мале савинске цркве, која пада — ако је натписима вјеровати — око

¹ Максим Злоковић — Књижевност у Боки од најстаријих времена до данас (у рукопису).

² Као горе.

³ Петар Шеровић — Остаци старог Бенедиктинског манастира Св. Петра у Бијелој — Старинар Археолошког друштва Београд 1923, бр. 3, стр. 150—157 (сепарат). Види: Максим Злоковић — Бијела — Народни уни-верзитет Боке Которске — Котор 1937. године.

⁴ Ристо Ковијанић — Књижевност Котора — Которска секција друштва историчара Црне Горе — Котор 1970, страна 94.

1030. године.⁵ Вјерујемо да се од XI вијека протеже континуитет писане ријечи на нашем језику до наших дана. Осим савинске цркве Св. Саве, која се приписује Св. Сави Немањићу да је градио у XIII вијеку, ту су и многе легенде везане за Немањиће и Св. Саву. Мала савинска црква Успенија Богородице живописана је једним чудним маниром, који је сретно укомпоновао српску фреску и млетачки портрет. Наслови портрета исписани су ћирилским писменима.⁶

И Твртков и двор Херцега Стефана у Херцег-Новом, примао је учену српску, дубровачку и которску властелу. Херцег Стефан је мјесецима живио у Херцег-Новом, гдје је поред двора имао и творницу чохе, па је, поред осталог, унапредио поморство, трговину и занатство. Даровита и умна Јелена Сандаљева, која се, поред монахиње Јефимије, убраја у прве наше жене књижевнице, имала је у Херцег-Новом двор у који је често навраћала и око којег су се окупљали учени људи оног доба. Херцеговачки митрополит Давид, који се убраја у врсније калиграфе свог времена, оставио нам је поред неколико мајсторски срочених писама и тестаменат Херцега Стефана, који је писан у Херцег-Новом „као диван узорак калиграфске вјештине“. Није претјерано ако тврдимо да је на овим феудалним дворовима било књижевне радње, као што је то било у Дубровнику и Котору.⁷

Медресе (школе за хоће) и мектеби (ниже школе) које је затекао турски путописац Евлија Челебија у Херцег-Новом 1664. год. имале су своје наставнике и своје библиотеке. Зато Челебија и каже за Јалијску обалску капију . . . „Овдје се скупљају људи који траже разоноду и научници да се надишу свјежега ваздуха, јер ова капија води на луку и море“.⁸

Сава Владиславић 1722. год. преводи Орбинијеву историју „Краљевство Словена“ на руски језик. Сава Владиславић нам је оставио путопис на рускословенском језику „Опис Сибира и Кине“. За овај путопис књижевна критика каже: „Опис Сибира и Кине из пера Саве Владиславића има несумњиве књижевне вриједности и нијесу узалуд подвлачени проницљивост и љепота

⁵ Љ. Стојановић — Стари српски записи и натписи, II 4082; види: Саво Накићеновић — Бока — Српски етнографски зборник XX, Београд 1913.

⁶ Војислав Бурић — Манастир Савина — Бока 5 — Херцег-Нови 1973, страна 10.

⁷ Максим Злоковић — Словенска Жупа Драчевица — Бока 1 — Херцег-Нови 1969, стр. 66 и 72. — Види: Боко Мазалић — Лексикон умјетника Босне и Херцеговине — Сарајево, страна 37.

⁸ Јован Радоњић — Путовање Евлије Челебије по српским и хрватским земљама — Годишњица Николе Бүпића, књ. XI, Београд 1912. г. — види: Томо К. Поповић — Херцег-Нови — Дубровник 1924, стр. 70 — 74.

стила првог Србина који је био модерни путописац“.⁹ Сава, као и његов синовац Јован, остављају својим тестаментом богате дарове црквама Савине, Рисна и Топле. Његов наследник обавезан је да пошаље у домовину два сандука књига и то: „један сандук у Требињски манастир при Херцег-Новом (мисли на калуђере избјегле из манастира Тврдоша, тада већ настањене у Савини), а други манастиру Житомислићу у Херцеговини.“¹⁰ Оваје још спада и читава једна збирка тестамената, пресуда „Суда добрих људи“ сетенција, записника братственичких скупштина и писама, пуних барокне њепоте и језичке интересантности.

Први културни препород Херцег-Новог почиње отварањем Српске читаонице 1850. године. Како су већ биле овамо продрле књиге Вука Карачића и када је Николајевићев Српско-Далматински магазин био омиљена лектира савинских калуђера, поморских капетана и оно мало писмених трговаца, те појавом Илирског препорода и Горског вијенца, интерес је за културни развој био сваког дана све већи и већи.

Поред већ постојеће школе на народном језику, која је била наставак Троповићеве школе, те основних школа на италијанском, које су биле наставак млетачких градских школа, ту видимо и неку врсту приватне фратарске полугимназије, те приватне поморске школе у Топлој, коју су држали поморски капетани, затим исте школе у фрањевачком манастиру Св. Антуна на италијанском језику. Све ово јасно говори о великом интересу наших људи за школство, просвјету и културу. Доласком Вицка Дјелчића 1834. године за учитеља Основне школе у Херцег-Новом, основна школа добија ранг више основне, а 1838. год. отвара се наутички течај на којем су се изучавали поморски предмети. Овај течај је престао са радом 1844. г. када је премештен Дјелчић за учитеља которске школе. Српска поморска закладна школа почиње са радом 1858. год. која је радила са мањим прекидима до 1914. год.¹¹ Први њени наставници били су наши познати родољуби и књижевници: Мато Мрша, Христифор Ломбардић, Др Милан Јовановић, Стево Чутурило, Ристо Ковачић, Симо Матавуљ, Стево Мрђен, Јосип Берушић, Данило Бертоли, Косто Кулишић, Станко Бркановић, Томо Трипковић, Томо Крстов Поповић и др.¹²

⁹ Мирослав Пантић — Историја српске књижевности барокног доба — (XVII и XVIII век) — Нолит, Београд 1970, стр. 309 — 311. Види: Максим Злоковић — Херцеговски Владиславићи — Годишњак Поморског музеја Котор 1973, стр. 77 и 78.

¹⁰ Исто, ГПМ Котор, стр. 78.

¹¹ Војислав Бољевић Вулековић — Развој поморског школства на Црногорском приморју — Зборник 1 Више поморске школе Котор 1974, стр. 81 и 82.

¹² Велимир Радовић — О Српској поморској школи у Србини — Зборник 1. ВПШ — Котор 1974, стр. 117 и 118.

Др Милан Јовановић — Морски, чувени српски писац, долази за општинског љекара у Херцег-Нови и окупља око себе круг младих и полетних људи са много смисла за књижевност и стваралаштво. Симо Матавуљ почиње свој књижевни рад у његовом омиљеном „Розопеку“. Др Лазо Томановић, већ познат са својих полемичких и књижевно-историјских чланака, Јован Накићеновић, одушевљени присталица Уједињене омладине српске и писац, Др Радонићић (каснији которски бискуп) познат као бесједник и теолог, прота Ломбардић бијаше „добар бесједник и један од најочитијих људи у Боци“. Ту спадаху и браћа Гојковићи. Томо Крстов Поповић, историчар и писац и многи поморски капетани.¹³ Овом кругу нешто касније, придружили су се Марко Цар, каснији књижевни критичар и естета и Вељко Радојевић, наш познати писац и фолклорист. Овај круг често је употпуњавао својим присуством и Јован Сундечић, пјесник, који је врло често долазио из Котора у Херцег-Нови да присуствује заједничким књижевним разговорима и сјелима.¹⁴

Томо Крстов Поповић ушао је врло рано у овај херцеговски књижевни круг, када је као млад топаљски учитељ 1874. год. почео своју културну мисију у Боки. Овај наш заслужни просвјетни и књижевни прегалац родио се 19. фебруара 1853. године у Херцег-Новом. Отац му Крсто био је познати херцеговски трговац и добротвор, а мајка Анђелика била је кћерка чувеног поморског капетана и бродовласника Марка Гојковића. Мајчина лоза вукла је своје поријекло од чувених руских пуковника Стратимировића, који скупа са митрополитом карловачким Стефаном бијашу пореклом из херцеговског краја. Поповић је био горд на ово мајчино високо поријекло. Основну школу завршио је у Херцег-Новом на италијанском језику, пошто је у свим државним школама тада био наставни језик италијански. Његови родитељи га у исто вријеме уписаше у приватну српску школу на Топли, која је била наставак чувене Троповићеве школе. У овој школи му бијаше учитељ топаљски парох, прота Христифор Ломбардић, познати родољуб и бесједник. Пет разреда класичне гимназије завршио је у Задру на италијанском језику, као питомац православног богословског сјеменишта, гдје је друговао са Савом Бијелановићем, каснијим вођом далматинских Срба и Лазаром Томановићем, каснијим књижевником и политичарем. У Задру му је био професор Никола Вујновић, за кога Поповић у својој „Аутобиографији“ каже: „Са благодарношћу сваки православни ученик задарске гимназије из оног доба треба да се сјети негдашњег свог катихете на истој ученог попа Николе Вујновића — оца народног добротвора про-

¹³ Симо Матавуљ — Биљешке једног писца — СКЗ Београд 1939, стр. 61.

¹⁴ Ове податке дао нам је Марко Цар, књижевник.

фесора Љубомира Вујновића, који повјерене му баке непрестано упућиваше да своје љубе, а туђега да се клоне“.¹⁵

Послије завршеног петог разреда гимназије пређе у учитељску школу у Арбанасима крај Задра, коју успјешно заврши у августу 1874. г. Одлуком Котарског школског вијећа у Котору од 13. новембра 1874. год. био је именован за учитеља Основне школе на Топли, гдје је у дјетињству учио приватну српску школу. Ту је Поповић са нарочитим еланом приону повјереном му раду. За његов пожртвован рад у школи Покрајинско школско вијеће у Задру изриче му писменим актом бр. 929 од 12. априла 1878. године, „Особиту похвалу за најбољи успјех у повереној му школи“.

Приликом доласка маја мјесеца 1875. год. цара Фрања Јосипа I у Боку, 9. маја је посјетио и Херцег-Нови, па је том пригодом цар посјетио и Поповићеву школу на Топли, гдје се задржао један школски час, а Поповић је пред царем испитивао ученике из домаће историје.

Када је 1875. год. букнуо херцеговачки устанак, велики број старца, жена и дјеце склонио се испред турског зулума у Херцег-Нови и његову околину. Тада Томо К. Поповић, како сам каже: „Да се бар у неколико одужи својој патриотској дужности, потпуно убеђен — да је и просвјета оштра као бојни мач, да и она може да погњави Турке и освети наше Косово — ставља се на чело акције за збрињавање херцеговачке сирочади. Поповић, без ичијег потицаја прима у своју школу осамдесеторо мушке и женске херцеговачке дјеце, те без икакве награде ради у двије смјене за више од двије године. Топалску школу су похађала само мушка дјеца са Топле и Игала, чији број тада није прелазео тридесет. Једном приликом — наглашава Поповић — када му је школу походио владика Петрановић у пратњи прота Х. Ломбардића и црквенијих тјутора, топаљских капетана Анта Јанковића и Мића Гудеља, те пошто је владика испитао сву херцеговачку дјецу, ухвати учитеља Поповића за руку, приведе га к прозору с кога се видјела црква топаљска и гласно му ту пред свима рече: — Томо, вишу си задужбину урадио, него да си онолику цркву саградио!...“ Поповић није само настојао да образује и васпитава ову дјецу, него се марљиво старао да им набавља све што им бијаше потребно за живот.^{15а} Пошто тада бијашу, поготово у свим већим мјестима Боке, те и по већим градовима Далмације, основани одбори, којима је био циљ да материјално потпомажу устанак и притјечу у помоћ разбјеглој сиротињи херцеговачкој, то се Поповић обраћао њима за при-

¹⁵ Аутобиографија Тома Крстова Поповића нађена у писмима Марка Цара. Сада у Српској академији наука у Београду.

^{15а} Као под бројем 15.

помоћ овој школској дјечи. Одбори су слали школи припомоћ у одјећи, обући, књигама и школским потрепштинама. У Херцег-Новом је радио „Одбор госпођа“ који је за читаву годину дана кухао и дијелио топли објед и вечеру херцеговачкој дјечи и старцима. Супруге херцеговских поморских капетана и трговаца натјецашу се која ће боље предњачити у овом хуманом послу. Секретар овог одбора био је Томо К. Поповић, а ревизор прота Ломбардић.¹⁶

Баш у највећем замаху ове акције дође године 1877. у Херцег-Нови из Русије супруга руског пуковника Богољубова и донесе собом неколико хиљада рубаља са налогом од стране Петроградског добротворног друштва, да се овим новцем заведу школе за прибјеглу нејач херцеговачку. Мјесни одбор херцеговски — за помоћ Херцеговцима — којем бијаше предсједник ондашњи начелник Херцеговог, Буро кнез Војновић — Ужички, издао је Поповићу писмено признање за његов дотадашњи хумани и патриотски рад.

Томо К. Поповић, као велики пропагатор просвјете и књиге био је 11. марта 1878. год. именован повјереником Матице Далматинске за читаву херцеговску општину, а мјесто Буре кнеза Војновића — Учичког, који је у то вријеме био именован Предсједником Далматинског сабора.

Овакав рад донио је Поповићу подозрење аустријских власти, па је 1879. год. дао оставку на државну службу, напустио Херцег-Нови и населио се у Трсту, гдје га је Српска православна црквена општина именовала својим секретаром и то септембра исте године. У Трсту је одмах прионуо на рад, па је заједно са др Радославом Квекићем и Људевитом Вуличевићем, књижевником, основао Српску читаоницу, за коју је написао и Статут. Своје бављење у Трсту искористио је да среди и прегледа архив црквене општине и да из њега препише неке важније историјске документе, који ће му касније послужити за његове књижевне и историјске радове.

Послије несретно завршеног II бокељског устанка у Кривошијама враћа се 1883. год. поново у Херцег-Нови, гдје бива постављен за наставника Српске поморске закладне школе (задужбине Бошковић — Буровић — Лакетић) у Србини (код Херцег-Новог), а мјесто проф. Коста Кулишића, који је ове године био именован за проф. гимназије у Котору. Три године касније, 1886. Поповић бива постављен за управитеља поменуће школе, а послије одласка проф. Душана Јовановића на Цетиње, који је био именован за проф. цетињске гимназије.¹⁷

¹⁶ Овај податак дао нам је своједобно Нико И. Доклестић, као и још неколико података о устанку 1875.

¹⁷ Извјештај Српске фондационалне школе у Србини. Види: „Аутобиографију“.

Рад Тома К. Поповића, као управитеља „ове једине у Српству чисто српске поморске школе“ био је нарочито запажен и на културно просвјетном и на националном пољу. Његова школа била је жариште напредних идеја оног доба. Он је своју школу повезао са: Српским ученим друштвом у Београду, Друштвом Св. Саве, Матицом српском у Новом Саду, Матицом хрватском у Загребу, Матицом далматинском у задру итд. Све ове установе слале су бесплатно своја издања школи у Србини. Његовом заслугом библиотека је увећана приватном књижном народног добротвора капетана Леса Павковића, бившег начелника Херцег-Новог и школског добротвора, те великим бројем књига из библиотеке Борћа кнеза Војновића — Учичког и осталих наших грађана, књижевника и добротвора.

Године 1884 — 85. штампао је први извјештај овог гласовитог Завода, а на основу богате школске архиве. Ове године први је увео обичај да се у школи свечано прославља Савиндан, што су увеле и остале околне школе. Набавио је школску заставу са пригодним стиховима.¹⁸

За вријеме балканских ратова организовао је у Херцег-Новом и у околини одборе за скупљање помоћи Црногорском и Српском црвеном крсту.¹⁹

За вријеме првог свјетског рата био је интерниран од стране аустријских власти као политички опасан. Средином рата враћен је болестан у Херцег-Нови, гдје му је било строго ограничено кретање до конца рата. Одмах након рата 1919. године организовао је рад у својој школи, која је школске 1919 — 1920. године претворена у Нижу реалну гимназију, а која је до 30. јула 1922. год. радила као приватна „са правом јавности“. Томо К. Поповић је тада предавао српскохрватски, италијански и географију. Од 20. јула 1922. год. школа постаде државна четвороразредна Нижа реална гимназија. Концем школске године 1922 — 1923. год. Томо К. Поповић је био пензионисан, када му је уз пригодну свечаност предато одликовање Орден Св. Саве III степена. Свечани говор пред свим ђацима и наставницима одржао му је прота проф. Петар Рафаиловић, тадашњи директор школе.²⁰

Своју богату библиотеку још за живота оставио је новоотвореној Учитељској школи 1925. год. у Херцег-Новом. Томо Поповић је са нарочитим интересом пратио рад ове школе, из-

¹⁸ Као под 17. Дао нам податке Нико И. Доклестић и Андрија Бачановић, ђаци поменуте школе.

¹⁹ Овај податак дао нам је Андрија Бачановић и прото Јово Аврамовић.

²⁰ Из успомена писца ових редова, бившег ученика гимназије у Херцег-Новом.

дашно помагао њен рад као и многе сиромашне ученике. Умро је 9. септембра 1931. године оставивши своје имање и читаву уштећевину у културно-просвјетне сврхе.²¹

Свој књижевни рад почео је још као бак III разреда учитељске школе у Арбанасима (Задар) преводима са талијанског језика. Тадашњи његов професор српскохрватског језика и историје Дон Мате Некић, који га много цијењаше као марљивог и вриједног ученика, даде му неколико чланака из пољопривреде да му преведе са талијанског за његов „Господарски лист“. По упутству истог професора превео је Поповић и књижицу од G. Balle „Le malattie del baco da seta“, што је излазило у неколико бројева поменутог пољопривредног часописа. Овај превод Поповићев био је писан лијепим и течним народним језиком.

Први Поповићев самостални књижевни рад почиње године 1878, када му је новосадски књижевни лист — Јавор — објавио биографије Јока Катића и Саве грофа Владиславића, под заједничким насловом — Знаменити Бокељи. — Овим радом Поповић је скренуо на себе пажњу српске књижевне јавности. Ондашњи уредник „Јавора“, др Илија Огњановић, одштампао је овај рад у засебној књижици као прву свеску своје едиције „Књига за народ“ штампарије и књижнице Арсе Пајевића, Нови Сад 1879. год. Књижевник Стеван В. Поповић, између осталог и уредник великог илустрованог календара „Орао“, честитао му је на овом раду „нарочито са лепог причања, чистог језика и богатства народних фраза“, те га позива на сарадњу и моли да му за „Орао“ 1880. год. пошаље „Било таки један животопис, било пак какву приповест из Боке“.

Поповић се врло радо одазвао овом позиву и за календар „Орао“ за 1880. годину написао је биографију професора Мата Мрше, првог управитеља Српске фондационалне школе у Србини. У истом календару за 1881. год. написао је биографију великог народног добротвора капетана Леса Павковића, начелника Херцег-Новог, врло заслужног за отварање школе у Србини, као и новелу „Мајка Црногорка“. Године 1883. штампао је у истој едицији биографију народног добротвора, савинског игумана Хрисантија Николајевића, а годину дана касније (1884) биографију проф. Љубомира Војновића, познатог народног добротвора далматинских Срба. Затим године 1889. биографију народног добротвора и књижевника, митрополита Борфа Николајевића, уредника Српско-далматинског магазина, првог књижевног часописа на нашем језику на Приморју. Овдје још спадају: биографија народног добротвора Божа Бошковића из Дубровника (1893. год.), те биографија неуморног путника и просвјетног прегоаца Архимандрита Герасима Зелића — књижевника. Све ове биогра-

²¹ Антон Милошевић — Томо Крстов Поповић-Новљанин — Стварање — Цетиње 1951/VI, бр. 10—11, стр. 703—705.

фије писане су са много књижевне и језичне акрибије и са намјером да буду узор, да поуче, да одушеве што више младих људи и да их упуте на службу своме народу, те да покрену што више имућних људи на задужбинарство. Истина, биографије поред овог су историјски тачне, стилски дотјеране, писане изворним народним језиком. Поповић није никада остварио своју замисао да изда своју планирану књигу — Знаменити Бокељи — већ су ове биографије остале разасуте по многим нашим часописима и календарима.²²

Његов задарски проф. Дон Мате Некић пише му 1877. год. како је изабран за тајника Матице далматинске, па је као тајник дужан припремити и издати Матичин „Коледар“, па га моли да му пошаље „за исти што ћирилицом написато“. „То ти можеш — наглашава Некић — па и мораш ми учинити за љубав“. Поповић се радо одазвао молби свога професора и послао му за Матичин „Коледар“ један „дијалог између учитеља и трговца, у коме учитељ кори уопће наше трговце у Боци, што се са тршћанскијем, бечкијем итд. трговцима дописују туђијем, а не својим језиком, доказује му како је ово нелијепо, те му, осим овога представља и све користи, што би наши имали када би се с њима дописивали српски“. Када је 1878. год. у календару Матичином изишао овај разговор, писао му је владика Петрановић: „За увршћени у овогодишњем „Народном коледару“ разговор између учитеља Бура и трговца Василија буди вам и с моје стране хвала. Тако и унапријед заступајте у коледару ћирилицу и чисти српски језик“... За слиједећу 1879. г. Поповић је објавио у Коледару ћирилицом нека педагошка писма, која је превео са талијанског језика.

Када је 1880. год. његов друг из Семинарије Сава Бјелановић покренуо „Српски лист“ у Задру пише Поповић: „По дјелцу — Знаменити Бокељи — које си ми послао и на коме ти искрено и топло благодарим и честитам, видио сам да ти перо добро у руци стоји. Мени би особито мило било, а тако и читаатељима нашега листа, када би могао донети на јавност и коју твоју црту, које ти знаш добро као икоји стари вјештак извести. Овијем сам ти све казао. Ја мислим, да сваком Србину на Приморју мора на срцу бити, да наш лист — први у Далмацији — што угледнији буде. Пошто умијеш и ти си на то позван“. Поповић се одмах одазвао апелу свог друга из Сјеменишта и Гимназије, па је лисгу марљиво слао разне мање дописе о политичко-економским збивањима у нашем крају под заједничким насловом „Тамо-амо по Боци“. Превео је Де Аничисову новелу, „La casa paterna“, коју је послао уреднику Бјелановићу и која је изишла у два узастопна броја поменутог листа. Током читаве 1883. год. у под-

²² „Аутобиографија“ — Види: „Јавор“; Нови Сад 1878. г.; „Орао“ 1880, 1881, 1883, 1884, 1889. и 1893. г.

лиску Српскога листа излазила је његова добро документована монографија о Херцег-Новом, која је године 1884. одштампана у засебној књизи под насловом „Херцег-Нови у спомен петстогодишњице му“. Књижицу је издала задарска штампарија И. Водицке у Задру 1884. године. О овој занимљивој и врло симпатичној историји Твртковог града критика се повољно изразила, док је проф. Дон Григорије Зарбарини у својој књижици: „Paralipomeni del centenario di Castel nuovo“ написао „дугу и за писца врло ласкаву оцјену на ову књигу“. Још прије појаве ове књиге у дубровачком „Словинцу“ бр. 18, од год. 1880. изишао је Поповићев чланак „Успомене из прошлости — Херцег-Нови у Боки Которској — његов постанак и његова историја“. Начин како је био примљен овај Поповићев рад од стране ондашње научне јавности дао је писцу храбрости да се упусти у даља истраживања и да нам да ову дивну монографију Херцег-Новог. У „Словинцу“ (Дубровник) бр. 7, од 1883. год. изишла је из пера Тома К. Поповића мања расправа под насловом: „Петстогодишњица Ерцег-новог“.²³

Осим историје и биографија покушао је Поповић да пише приповијетке и драме, у чему није имао онолико успјеха, колико је имао у писању историје. Дубровачки „Словинац“, који је тада уређивао проф. Луко Зоре, донио је његову новелу — Није он Ками — у броју 19. од 1879, коју је писао по свој прилици по угледу на неке оновремене талијанске писце. У истом листу из 1882. године изишла му је драма „Чезња за отаџбином“ на којој пише „драма у три раздијела, пречинио са италијанског Томо Крстов Поповић“. Дубровачки штампар Драгутим Претнер прештампao је 1883. год. драму из „Словинца“ и издао је у засебној књижици о свом трошку. Интересантно је напоменути да се овај позоришни комад играо неколико пута у нашим крајевима. Када се 1894. год. драма приказивала на Цетињу у „Зетском дому“ иза успјешно приказане представе брзојављају Тому Поповићу: др Лазар Томановић, Нико Татар, Мило Ковачевић, Дреч и др. слиједеће: „Захваљујемо на вечерашњем уживању твог комада — Чезња за отаџбином“. Бјелановићев задарски „Српски глас“ у броју 21 од 1894. год. међу домаћим вијестима јавља: „Читамо у Гласу Црногорца да је ово дана позоришно друштво Симићево престављало двије вечери засебице драму „Чезња за отаџбином“, што ју је по талијанском мотиву за српску позорницу удесио наш пријатељ и земљак Томо К. Поповић. Комад Поповићев, коме се радња развија на Његушима и у Петрограду — јако се допао на Цетињу; а другу представу као што јавља Глас Црногорца изволио је почастити својим присуством и свијетли кња-

²³ „Аутобиографија“ — Види: „Српски лист“, Задар 1883; „Словинац“ — Дубровник, бр. 18, 1880. и бр. 7, 1883.

жевски двор. Овом лијепом успјеху нашега Поповића ми се од срца радујемо и желимо да овај његов рад наиђе на једнак успјех и у осталим крајевима српства.²⁴

Новосадски „Јавор“ за 1891. год. донио је Поповићеву комедију „Прџија“ (La dote), која је превод са италијанског језика. Овај Поповићев рад је добар и можемо га сврстати у боље преводе са талијанског језика код нас. Штампарија Арсе Поповића из Новог Сада издала га о свом трошку у засебној књижици. Овај комад је радо читан и приказиван је неколико пута у нашим крајевима. У Книну се приказивао пригодном Светосавске забаве. У рукопису му је остало још неколико превода са талијанског језика, међу којима и интересантна игра за дјецу „Прва жалост“.

Још године 1883. у неколико бројева дубровачког „Словинца“ изашао му је врло лијеп и запажен рад „Манастир Савина“. У овом раду Поповић је хтио да нам дочара љепоте савинског пејсажа и манастирске знаменитости. Књижара Јова Секулића у Херцег-Новом овај Поповићев рад издала је као засебну књижицу 1909. г. Један други информативнији рад, који носи такође наслов „Манастир Савина“ изишао му је у часопису „Бранково коло“ бр. 15 и 16, године 1909. и 1910. Овим радом Поповић је хтио да упозна нашу јавност са љепотама и знаменитостима манастира Савина.²⁵

Када је 1885. године Марко Цар, књижевник, заједно са Јосипом Берсом покренуо у Задру књижевни лист „Вук“ позвао је на сарадњу и свога друга из херцеговских дана, Тома К. Поповића. Поповић се радо одазвао позиву и у првим бројевима „Вука“ појавила се Поповићева новела „Кукавица мајка“, а у наредним бројевима повећа приповијетка „Дјевојачке греде“. Сиже за ове приповијетке Поповић је узео из наших крајева и његове прошлости. Пошто је лист био запао у дугове то ни Поповићева приповијетка није читава изишла, јер је лист престао са излажењем.²⁶

Двије године прије 1882. послао је из Трста у два броја књижевног листа „Српске илустроване новине“, које су излазиле у Новом Саду, своју новелу, „Црна памет, готова погибија“. Цетињски књижевни лист „Нова Зета“ донио је 1889. год. Поповићеву новелу „Тешко ли је за недрага поћи“. Све ове приповијетке и новеле имају више наративно-дидактички карактер, без много умјетничког замаха и инвенције. Марко Цар, наш познати критичар, рекао је за Поповића: „Томо Крстов да није плашљив, да није стрепио што ће о њему рећи књижевна кри-

²⁴ Исто.

²⁵ „Аутобиографија“ — види: „Јавор“ 1891; „Словинац“, бр. 12 и 13 1883; „Бранково коло“, бр. 15, 16, 1909 — 1910.

²⁶ Саопштио нам је књижевник Марко Цар.

тика, развио би се био у доброг приповедача, јер је врло добро познавао материју коју је излагао, тј. овај наш крај, његове људе, њихове нарави, језик и обичаје.²⁷

Пригодом прославе 25-те годишњице владиковања Герасима Петрановића, написао је 1897. год. у „Босанској вили“, Сарајево, број 23 и 24, врло запажену биографију овог народног добротвора и књижевника. Годину дана касније (1898) овај рад је накнадом манастира Савине штампан као засебна књижица. Објавио је такође у „Босанској вили“ 1910. год. биографију под насловом „Калуђер Јосиф Троповић — учитељ владике Рада“. О свом „ваздашњем“ пријатељу Сими Матавуљу писао је у часопису „Бранково коло“ 1908. год. У овом чланку описао је бављење и рад Матавуља у херцеговској средини.

Пошто је прво издање књиге „Херцег-Нови у спомен му петстогодишњице“, било већ сво распродато, то је Поповић припремио ново издање књиге, сад под насловом „Херцег-Нови — историјске биљешке“. Ова добро и студиозно написана монографија Херцег-Новог обухвата период од оснивања града од стране босанског краља Твртка I до доласка Аустрије, тј. до Бечког конгреса 1815. год. Права је штета да Поповићу нијесу били доступни богати архивски фондови Котора, Дубровника и Херцег-Новог, јер би овај рад био потпунији и научно документованији. Писац је за овај свој рад прочитао велики дио литературе на нашем и страним језицима, педантно провјеравао податке и онда тек кристално чисте и тачне уносио у своје забиљешке. Ову књигу му је 1924. године издало „Туристичко друштво Орјен“ из Херцег-Новог.²⁸

У својој аутобиографији пише: сада Поповић ради на историјским цртама свог родног мјеста, које ће издати ако поживи под натписом: „Историјске биљешке о Херцег-Новом“, а у којима ће пошто је сабрао много новог градива, опширнијих и потањих вијести бити, него што је то изнио у своме „Херцег-Новом“. Писцу ових редова, који је био Ђак Тома К. Поповића и који се са дужним поштовањем и са захвалношћу увијек сјећа свога наставника, Поповић је рекао 1929. г. да спрема други дио своје књиге Херцег-Нови. Ми смо трагали годинама за његовим рукописом, али на жалост не нађосмо речени рукопис.²⁹

У писмима Марка Цара нађена је „Аутобиографија“ Тома К. Поповића, која се сада налази у Српској академији наука у Београду као и попутно писмо упућено Цару, а које гласи:

²⁷ Максим Злоковић — Моји сусрети — (Есеји у рукопису.)

²⁸ Исто.

²⁹ Поповић је саопштио писцу ових редова.

„Драги Марко,

Ако будемо редом умријети, то ће допасти прије мене, пошто сам ја старији од тебе; стога ти ево шаљем нека се по мојој смрти нађе код тебе, да не изумре све са мнош. Ти ћеш се можда смијати овоме, а ја те молим, као ваздашњег мог пријатеља, да ми пишеш, пошто прочиташ, ама искрено, да ли је заслужи-вало да ово надрљам на карти и да ли је имало смисла.

Да си здраво твом Тому“.³⁰

Поповић је за вријеме аустроугарске окупације Боке био жива спона између културних центара: Београда, Цетиња, Петрограда, Новог Сада, Загреба, Задра, Сарајева, Мостара и Дубровника, са овим нашим крајевима. Тако се он дописује, шаље податке, извјештаје, рецензије и дописе: др Лазару Томановићу, Сави Бјелановићу, Никифору Дучићу, Георгију Николајевићу, Антуну Фабрису, Сими Матавуљу, Марку Цару, Људевиту Вуличевићу, Борбу Стратимировићу, Владимиру Боровићу, Стевану В. Поповићу, др Илији Огњановићу, Димитрију Руварцу итд. Поповић је са нарочитим поносом чувао и писма Буре Даничића из Загреба у којем велики научник захваљује „на послатијем и протумаченијем ријечима“. Сва остала писма пуна су података из историје, књижевности, језика и фолклора овог краја.³¹

Томо Крстов Поповић био је посљедњи стуб оне заслужне културно-просвјетне генерације којој су припадали Марко Цар, Симо Матавуљ, Вељко Радојевић итд. Књижевни и културни развој Херцег-Новог има увелике захвалити овим прегаоцима за свој процват и своју културну афирмацију.

Када је проф. Душан Вуксан покренуо на Цетињу 1927. године „Записе“, часопис за књижевност и науку, обратио се за сарадњу и Тому К: Поповићу. Поповић је, иако већ у поодмаклој доби, за 6. свеску овог часописа написао чланак „Проф. Јосип Дјелчић“, у којем је изнио живот и рад овог заслужног историчара. Ово је уједно и посљедњи објављени рад Тома К. Поповића.

Свој књижевни и научни рад отпочео је године 1878. у новосадском „Јавору“, гдје је био почео објављивати биографије заслужних синова Боке, под насловом — Знаменити Бокели — па до септембра 1931. године. Готово читаво пола стољећа Томо К. Поповић је марљиво дјелао на културно-просвјетној њиви на-

³⁰ Из заоставштине Марка Цара — Српска академија наука Београд.

³¹ „Аутобиографија“.

родној, пола стољећа је настојао да пером, ријечју и дјелом прикаже, отргне од заборава и опише све оно велико, славно, лијепо, људско и патриотско, чиме се поносио овај крај и што га је издвајало и чинило још љепшим и заноснијим. Он је показао и ријечју, словом и дјелом како се љуби свој родни крај и отаџбина.

Résumé

TOMO DE PERE KRSTO POPOVIĆ ÉCRIVAIN ET HISTORIEN (A L'OCCASION DE LA QUARANTE CINQUIÈME ANNÉE DE SA MORT)

Par Maksim ZLOKOVIĆ

Par l'apparition des verbes puis des caractères cyrilliques, commence le développement et l'ouvrage particulier de notre littérature nationale. Ce travail s'étend du XIIème siècle et dure, avec de courtes interruptions, jusqu'à nos jours. Il prend surtout son élan dans la seconde moitié du XIXème siècle, quand l'instruction nationale en Dalmatie obtient le droit de publicité.

Par la fondation de l'école maritime Serbe et la salle de lecture Serbe, commence le travail de notre livre national. A Herceg-Novi, avec l'arrivée de Milan Jovanović — Morski, ensuite de Simo Matavulj, de Stevo Čuturila, de Risto Kovačić, le cercle des jeunes écrivains s'élargit et, avec ceux de la ville: Dr. Lazo Tomanović, Jovan Nakićenović, Tomo Popović et Veljko Radojević, forme le cercle connu des écrivains de Herceg-Novi.

Tomo de Krsto Popović a fidèlement et assidûment servi notre littérature, pendant cinquante ans. Son travail patriotique durant l'insurrection de la Hercegovine, en 1875, est digne d'admiration et on lui reconnaît tous les mérites. Comme directeur de l'école maritime Serbe, en 1873 il développe son activité universelle, politique, littéraire et nationale. Grâce à ses mérites, cet Institut a gagné une bibliothèque riche et moderne, beaucoup d'accessoires pour l'enseignement etc. Pendant les guerres balkaniques, il a organisé un secours pour la Croix rouge Serbe et Monténégrine. Il a commencé sa carrière d'écrivain comme écolier, traduisant des ouvrages Italiens. En 1878, il a imprimé dans »Javor« les oeuvres »Les plus célèbres habitants de Boka«, ensuite suivent les ouvrages et les biographies de beaucoup d'hommes pleins de mérite de Boka. Dans le calendrier »Orao«, il a publié, en 1881, une nouvelle »Majka Crnogorka« (Mère Monténégrine). Il a écrit dans le journal Serbe de Zadar le recueil d'articles »Tamo-amo po Boci« (Ça et là à travers Boka). Il a traduit de la langue italienne deux drames »Čežnja za otadžbinom« (Nostalgie pour la Patrie) et »Prčija« (Dot). Il a écrit l'oeuvre capitale »Herceg-Novi« éditée en 1884 à Zadar et en 1924, à Herceg-Novi.

Avec la masse d'ouvrages littéraires plus courts, d'essais et des biographies, le travail de Popović pour notre littérature s'est étendu jusqu'à sa mort, au mois de septembre 1931. Les oeuvres de cet'écrivain, historien et pédagogue plein de mérite a laissé une empreinte profonde dans notre littérature.